

A ILLA DE ONS "OS SINAIS DE AVISO"

Por: Fernando Trigo Fontán

O Coordinador desta revista, leva anos pelexando porque a Illa de Ons sexa para os investigadores un campo de estudo e pescuda. Coida que non existe en Galicia unha Comunidade socio-histórico-etnográfica tan interesante e á vez tan pouco estudada, e nalgúns campos como o etnográfico, totalmente virxe. Comparto con el a idea de que, por desgraza, hoxe, poucas persoas illeiras poden falarnos de contos, lendas, historias, anécdotas,..., que hai tan só corenta anos os seus pais e avós nos contaban con todo luxo de detalles.

Participo na teoría de como a administración pon pouca énfase en promover e impulsar estudos de carácter histórico e etnográfico-antropolóxico e, sen embargo, subvenciona todo tipo de estudos de carácter ecolóxico-natural, como se un Parque Nacional, como o das Illas Atlánticas, estivera só composto por fauna e flora.

Espero que estas pequenas contribucións histórico-antropolóxicas que puiden recompilar con Tinón na miña estancia en Ons a finais dos anos setenta do pasado século, animen aos verdadeiros investigadores a pescudar sobre esta enigmática Illa que ten aínda, por máis que a administración o queira negar, moito que ofrecer.

O LUME COMO SINAL DE AVISO. POSIBLE FACHO EN ONS

Contan que, entre os pobos costeiros do Salnés, facíanse sinais de fume para avisar da chegada por mar de naves aparentemente inimigas. Famoso é o castelo da Lanzada que, pola enseada do Bao, se comunicaba por medio de grandes fogueiras co castelo de Santo Tomé en Cambados e que este, á súa vez, cos pobos da costa arousán, chegando incluso ata as Torres de Catoira.

Parece ser que, dende a Illa de Ons, tamén se facían estes sinais ao ser a Illa mellor situada entre as rías de Pontevedra e Arousa, rías de doada penetración por mar e moi demandadas ao ser rutas marítimas comerciais e ao atoparse nelas o Camiño por mar cara a Compostela.

Dende Ons pódese divisar perfectamente o horizonte oceánico e ten a vista de paxaro, polo norte: cabo Couso en Ribeira, a illa de Sálvora e a entrada da ría de Arousa; de fronte: a entrada da ría de Pontevedra e a enseada de Aldán e polo sur: as illas Cíes e cabo Home na entrada da ría de Vigo. Por iso, a súa estratéxica posición facilitaba o aviso por fume a practicamente toda a costa das Rías Baixas.

Hai autores que quixeron ver en Ons, nas ruínas do "Castelo da Rueda", o lugar que en tempos serviu de facho de aviso ao castelo da Lanzada. Estes datos son imprecisos

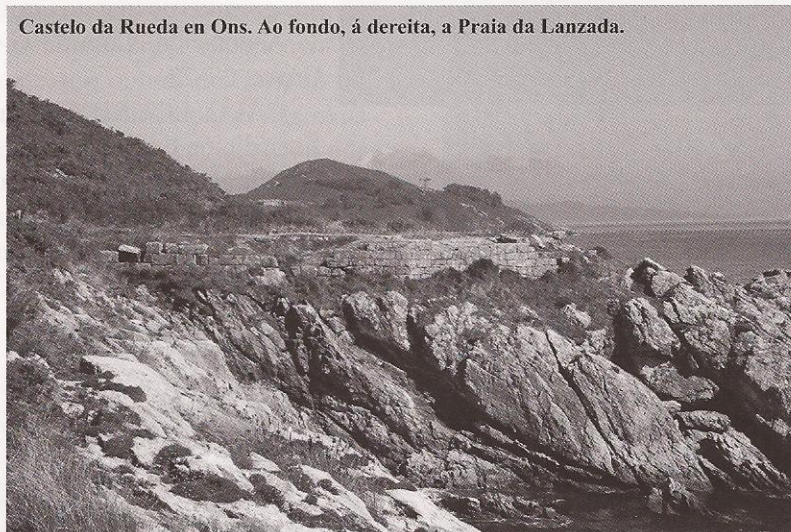
pois as ruínas ás que se refiren non son de ningunha construción de aviso, senón o que queda das baterías que, polo ano 1810, a *Junta Provincial de Armamento da Provincia de Santiago* comezou a construír para defender a entrada da ría de Pontevedra dos franceses.

Sería lóxico que, de existir ese facho, o normal é que estivera radicado na zona máis elevada da Illa, que correspondería ao lugar onde hoxe atopamos o Faro no barrio do Cucorno.

De tódolos xeitos, non debemos descartar que en Ons houbera un facho de aviso. Entre a documentación existente sobre a fortificación de Ons, podemos ler o seguinte: "... que se reducen a la reserba del terreno para edificar desde el regato que forma el agua de la Fuente de los Yngleses acia el Pozo que esta pegado al Castillo de en medio llamado de San Salvador...". Esta frase forma parte dun amplo documento sobre a fortificación de Ons e fai referencia á zona da Illa que se reserva o Cabido para el, terras que non poderán ser entregadas

como Accións de Primeira Clase.

O curioso da frase é a descrición da zona onde se nomea o topónimo de "*Fuente de los Ingleses*" e fala dun castelo de nome *San Salvador*. Esta documentación e os topónimos son sacados do traballo que presentou o enxeñeiro encargado de facer o estudo e radicación das baterías. Nese traballo

Castelo da Rueda en Ons. Ao fondo, á dereita, a Praia da Lanzada.

fai unha introdución sobre o estado da Illa de Ons no ano 1810, no que di que está totalmente deshabitada, que existen construcións derruídas e os restos dunha pequena capela. Estará entre os restos citados ese castelo de San Salvador? Se está, e agora sabendo que a citada Fonte dos Ingleses estaba radicada na costa leste a 200 m. cara ao norte do peirao, o referido castelo de San Salvador estaría entre a hoxe chamada Praia das Dornas e os restos da fortificación coñecida hoxe como *Castelo da Rueda*.

Tendo en conta estes datos, podemos atrevermos a sacar a teoría da posible existencia dunha torre de aviso nese lugar e que dende ela se comunicarían por fume cos castelos da Lanzada e de Santo Tomé. Esa torre, que posiblemente existiu, ten varias lendas, que os veciños atribúen ao Castelo da Rueda, sobre a existencia dunha enorme cova ao seu carón que comunicaba o castelo de Ons co castelo da Lanzada e coa Illa de Tambo e que estes pasadizos ían por debaixo do mar.

O LUME E O FUME SINAL DE AVISO ENTRE OS HABITANTES DE ONS¹

Cando antes falabamos do lume como sinal de aviso sen ter ningunha documentación que o corrobore, estabamos entrando no campo do conto, da lenda ou da hipótese. Sen embargo, cando a principios do século XIX viñeron a Ons a traballar nos labores de fortificación persoas da costa próxima e quedaron a vivir na Illa, por mor do abandono que sufriron por parte de todas as administracións, xurdiron unha chea de usos e costumes que provocaron que a Illa de Ons sexa unha das comunidades etnográficas máis importantes de Galicia. Un destes usos era o de facer unha fogueira en terra co fin de, despois de trasladar a algún enfermo en dorna, avisar da súa chegada sen problemas. Ou as que se facían dende a Illa para comunicarlles aos mariñeiros, que ían regresar despois de ir moer o millo a Bueu ou a Sanxenxo, da forte marusía existente e da imposibilidade de atracar en Ons,

Se en Ons alguén se poñía enfermo, ao non haber médico nin transporte regular con terra, as primeiras atencións recibíaa da súa familia. Se non sandaba, entón acudían a algunha "*muller desas*", xeito de chamar a algunhas mulleres da Illa ás que se lle atribuían poderes ou que tiñan algún coñecemento do uso das plantas medicinais e que eran consideradas meigas. E, se aínda así o enfermo non recuperaba, entón a solución era o traslado a terra.

¹ Segundo contan os veciños, estes lumes eran empregados polos seus avós e bisavós, co que nos situamos na última metade do século XIX e principios do XX. Posteriormente, coa posta en funcionamento no Faro dunha emisora, cando había algún enfermo ou ferido e era necesaria a súa evacuación, o Fareiro chamaba á Escola Naval que, segundo a gravidade, enviaba un barco para o traslado.

Se a casualidade, o tempo e o estado do mar permitía que estiveran faenando barcos a motor preto da Illa, achegábanse a eles coas dornas para pedir axuda co fin de trasladar ao enfermo. Se pola contra, non había ningún barco preto, víanse na obriga do seu traslado en dorna, traslado que se multiplicaba en perigosidade se o mar era duro ou había temporal.

Contaba José Reiriz (illán que no ano 1975 contaba con 70 anos): "*Cando un estaba moi enfermo, levabámolo a terra nas dornas. Se o tempo era bo, íamos ata Marín ou Pontevedra para ir ao médico, se estaba de temporal, íamos a onde mellor nos cadrara Noalla, Bueu,...*, e dende alí trasladábo en carros ata onde estivera o médico..." . Comentaba despois: "... tanto en Bueu como en Noalla, xa había persoas que che axudaban, levando ao enfermo no carro de bois ou de cabalos, aínda que despois sempre había que darlles algo; e outras que eran as encargadas de facer a fogueira para avisar da nosa chegada, a estes había que pagarlles, por iso, se podíamos, facíámola nós, o difícil era atopar a leña..." .

A dificultade que entrañaba levar a un enfermo ou accidentado nas pequenas dornas polbeiras debía ser considerable, tanto se ían a vela, xa que dificultaría a manobra, como se ían a vogar, pois necesitábanse dúas persoas e o espazo era mínimo. Se a iso engadimos o estado do mar, as correntes e o vento, a odisea estaba servida.

Comentaba Aureliño: "... era moi perigoso, normalmente facían o traslado mozos que non tiñan familia ao seu cargo e eran máis botados pa diante. Se se podía navegar a vela, ía o máis experimentado..." .

Dende logo, fora quen fora ou como fora, ao chegar a terra tiñan a obriga de comunicar, aos familiares do enfermo e aos seus, a súa chegada e facíano con distintos tipos de lume e fume.

TRASLADO DE ENFERMOS: DOUS TIPOS DE LUME E FUME

A dificultade para este tipo de aviso por aquelas datas era enorme. Varios problemas se xuntaban: primeiro había que deixar ao enfermo en boas mans, despois había que buscar un lugar adecuado para facer o lume e que este se vira dende a Illa, tiñan que atopar madeira adecuada e transportala ata o sitio e por último que as circunstancias meteorolóxicas non foran adversas. A isto había que engadir o lugar de arriba da pois se era Pontevedra, a dificultade multiplicábase pola distancia.

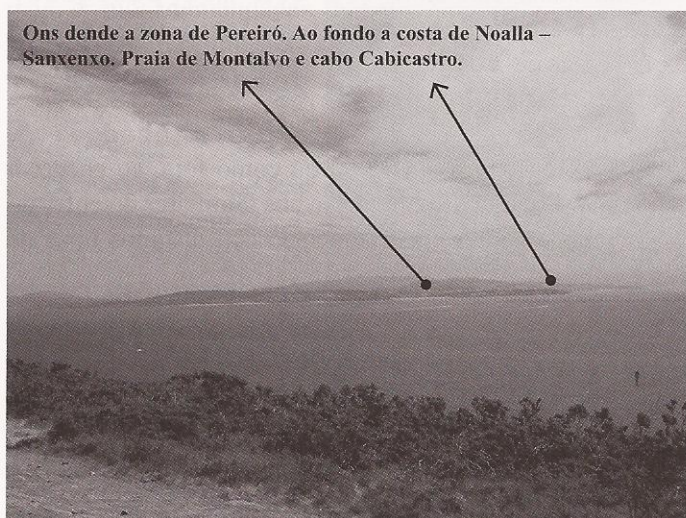
Polo xeral, había dous lugares de arriba, ou Bueu ou Noalla – Sanxenxo. Se era a Bueu atopaban máis facilidades para realizar todas as manobras precisas ao ser a vila onde realizaban as tarefas comerciais e administrativas e sempre podería haber algún familiar ou coñecido que axudara en todo. De ser Noalla, polo xeral, tiñan que pagar.

En Bueu realizaban as fogueiras nos altos de Cabalo ou en Cabo Udra. En Noalla en calquera praia da costa que mira a Ons ou no alto de cabo Cabicastro.

Se chegaran sen dificultade, o lume facíase con materiais que botaran moito fume, nese caso valía calquera cousa que houbera pola praia. Se xurdiran dificultades o lume facíase máis á noite e tiña que ser con madeira e fogueira alta.

Contaba José Reiriz: "... tiñamos que ir de noite ao monte e cortar polas grandes sen que nos viran, daquela a madeira era moi prezada, usábase nas casas para todo, e non permitían que a cortaras, nin tan sequera cando era para avisar de algo tan importante... En cambio cando todo saía ben, non había tanto problema, facíamos o lume con plásticos, ramas verdes, madeira mollada, ..., que botara moito fume para dicirlles que chegamos ou para comunicarlle que o enfermo xa estaba nas mans do médico."

Normalmente, dende a Illa tamén tiñan que contestar por medio dunha fogueira, co que comunicaban que estaban informados e así non obrigaban aos de terra a repetir a operación.

Ons dende a zona de Pereiró. Ao fondo a costa de Noalla – Sanxenxo. Praia de Montalvo e cabo Cabicastro.

CANDO ÍAN A BUEU, SANXENXO OU PORTONOVO A MOER. PROBLEMAS COA IDA OU COA VOLTA

Na Illa, aínda que existían pequenos muiños de man, cando era de facer as grandes muiñadas, ían a facelo a Bueu

ou a Portonovo nas dornas. Polo xeral, e ao non correr présa, ían con tempo bo, pero, ás veces, ese tempo mudaba e para volver necesitaban saber se o atraque en Ons era posible.

Aínda que, como bos mariñeiros imaxinaban como estaría o mar mirándoo na ría ou achegándose ata cabo Udra ou Cabicastro, era difícil saber con exactitude como terían o atraque en Ons e non podían arriscarse a ter que dar a volta ou, nunha mala manobra, perder a carga ou, o que sería peor, perder a embarcación ou a vida, polo que ían á zona adecuada e facían un lume grande que, ao miralo en Ons, sabían que preguntaban polo estado do mar na Illa.

Dende Ons contestábanlles cun lume pequeno se non había atranco ou cun lume grande se era difícil o atraque.

Tamén, conta Cesáreo que: "... quedaban as familias na Illa pendentes dos que marchaban. Moitas veces non podías moer no momento e tiñas que quedar en Bueu ou Portonovo varios días, entón, tiñas que avisar á familia. Como xa quedaras con eles, senón moias no día e había que quedar a durmir en terra, achegábase á costa (Udra en Bueu ou a praia de Montalvo en Portonovo) e, á noite, facías unha pequena fogueira. Tiñas que, cun gancho, levantar o lume tres veces e esperabas que che contestaran dende a Illa. Dende Ons tamén tiñan que levantalo tres veces, así eles quedaban tranquilos de saber que estabas ben e ti tamén..."

A CAMPÁ DA VELLA CAPELA DE CANEXOL² E O LUME, PARA A NÉBOA

Os veciños de Ons comezaron a dar os seus primeiros pasos no mar coa instalación na Illa dunha fábrica de salga. Pronto chegaron a Ons as dornas polbeiras e con elas as primeiras singraduras. Comezaron a pescar ao carón da costa ou afastándose un pouco dela cara ás marcas que tiñan para a pesca das diferentes especies.

Nun primeiro intre, mentres non collían experiencia, manobrabilidade e confianza, non se distanciaban moito, pero iso non significaba que non puideran xurdir problemas. Un deles, o máis perigoso, era a chegada da néboa que, ás veces, entraba con tanta rapidez, que non daba tempo a coller rumbo cara o peirao.

Cando isto sucedía e os veciños comprobaban que non chegaran ao peirao todas as dornas que saíran, achegábanse á pequena ermida de Canexol e repenicaban a campá para que os mariñeiros, se é que estaban en apuros, puideran

² O uso da campá para aviso, contoumo, no ano 1975, o veciño de Ons, de 75 anos, José Reiriz, que llo escoitara ao seu pai. Os veciños de hoxe en día non teñen conciencia do uso da campá como sinal de aviso marítimo.

orientarse e que non se foran cara ao interior da ría.

Contan que, cando sabían que a dorna ou dornas que faltaban estaban traballando a unha certa distancia da Illa e que podían estar en dificultades para orientarse polo neboeiro, tamén facían pequenos lumes e gritaban cara aos diferentes puntos da Illa onde, os demais mariñeiros, dicían que os viran por última vez; así se vían o resplandor que na néboa facía o lume, sabían cara a onde debían dirixirse.

Contaba Manolo Reiriz: " Un día, Delmiro máis eu, andabamos aos polbos co espello na Onza. Case sen darnos conta, pola Porta, comezou a entrar a néboa. Nun principio, non lle dimos importancia e seguimos pescando, pero en pouco tempo xa non mirabamos a Illa.

Puxémonos a vogar con calma cara ao lugar onde criamos estaba a Illa. Levabamos un rato e non topabamos terra, puxémonos a berrar por se alguén nos escoitaba, pero non oíamos nada. De alí a un pouco, escoitamos voces. Nós volvemos a berrar, pero as voces escoitábanse lonxe. A sorte foi que, ao señor Arturo, ocorréuselle facer unha fogueira no alto de Fedorentos, nós vimos o resplandor e sen deixar de berrar vogamos cara a el.

Fomos a dar ao puntal de Fedorentos, despois costeando, chegamos ata a praia de Fedorentos e alí fondeamos a dorna..."

OS BERROS E A BANDEIRA DE AVISO

En épocas difíciles do ano, os mariñeiros da Illa tiñan que buscar fórmulas que fixeran incrementar os seus poucos ingresos pola venda de peixe ou marisco pouco valorado. Unha delas era a dedicación á ameixa, en época de veda, que era moi valorada e pagábase ben no mercado encuberto.

Un bo viveiro de ameixa en Ons era a zona fronte da praia de Melide, aínda que non era nada desprezable o que se atopaba nas proximidades da praia de Canexol.

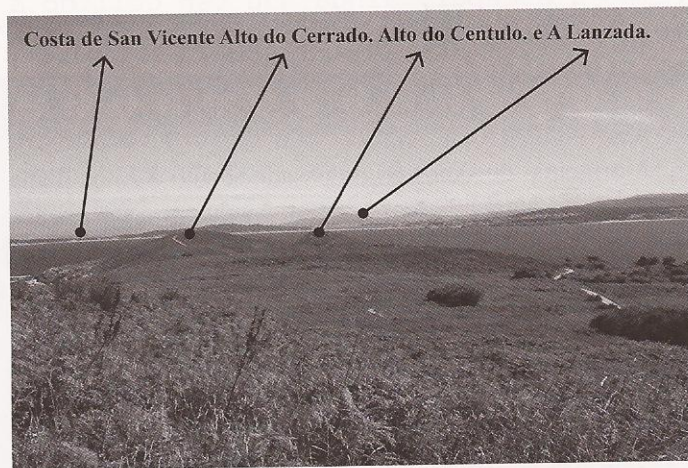
Polo xeral, era o de Melide o escollido, tanto cando estaba aberta a veda como cando non estaba. A mediados do século pasado (s. XX), cando os barcos a motor aínda non chegaran a Ons, a pesca da ameixa facíase coa dorna, remolcando o rastro coa forza do vogar do mariñeiro que estaba aos remos, dun xeito artesanal e con moi complicadas e laboriosas manobras, o que dificultaba a fuxida no caso de que algún barco da mariña, por aquela o organismo que se dedicaba á vixilancia da pesca en Galicia, aparecera pola zona.

Na época de veda da ameixa e se había bo mercado, os mariñeiros illáns ían á pesca deste bivalvo. Para que todo

foxe ben tiñan que preparar adecuadamente as técnicas de aviso e fuxida. Se ían poucas dornas e algún dos mariñeiros vivía nas zonas de Cucorno ou Melide, os familiares destes eran os encargados de dar a voz de alarma, normalmente a **berros**, se polo horizonte vían aparecer algún barco da mariña.

Este método era eficaz se o familiar encargado da vixilancia se dedicaba en exclusiva a elo, pero iso en Ons era totalmente imposible. Polo xeral eran as mulleres e os mozos os encargados, e aproveitaban eses momentos para levar o gando ao monte ou para realizar algunha faena agrícola preto das zonas de mellor observación. Pero, non sempre estaban atentos ao que tiñan que estar, o que daba o tempo suficiente para que o barco de vixilancia chegara onda as dornas.

Se cumprían co seu cometido, tan pronto vían entre San Vicente e Ons vir algún barco da mariña, **berraban**: A ghasolinera!! A ghasolinera!!!, que era o xeito como coñecían ao barco que se dedicaba á vixilancia da pesca.

Ao escoitar os **berros** e, se daba tempo, arriaban todo cunhas pequenas boias que quedaban afundidas a media altura, co fin de que despois, cando pasara o perigo, podelas recuperar coa axuda do espello ou mirafondos.

Se o barco da mariña saía de Marín, avistábano con facilidade dende o lugar de traballo e dáballes tempo a facer a manobra, o problema era cando o barco viña dende a ría de Arousa, dobrando San Vicente, pois dende Melide non podían divisalo esa era o motivo de poñer unha persoa no alto do Cerrado ou no Centulo para dar o aviso.

Se non contaban con algún vixiante nos montes da Illa e se arriscaban a ir, era case imposible o escapar, pois, aínda que daquela os barcos da mariña non eran moi rápidos, mentres se desfacían do marisco, desarmaban os aparellos de pesca e intentaban deixalos recuperables, pasaba un tempo mínimo que unido aos nervios, daba tempo suficiente para que o barco estivera ao seu carón ou, polo menos, que

avistaran o lugar onde estaban traballando e que, con axuda dalgún mecanismo, recuperaran do fondo o marisco e os aparellos empregados polos illáns o que lle supoñía a estes un enorme contratempo económico pola perda dos útiles de traballo e, ás veces, polas multas que lles impoñían se os collían.

Interesante o comentario de Cesáreo: "... ás veces estabamos traballando e mirabamos algún barco da ardora ou de pesca a motor que viña dende Bueu ou da ría rumbo a nós e xa escapabamos a toda, pois seguro que nel viña o Axudante de Mariña de Bueu para cazarnos. A cantos ten collido ao principio! Pero despois xa sabiamos e como o barco non collera o rumbo normal para ir aos caladoiros de fóra, desconfiábamos e a tirar todo ao mar e para o *muelle*. Ao principio enganounos, pero despois xa sabiamos e, case sempre, daba tempo a escapar, aínda que ten collido a moitos. Para iso non había sinal de aviso ningunha..."

A BANDEIRA DE AVISO

A principio dos anos 60 do pasado século XX, os illáns comezaron a mercar barcos a motor. Aínda que a súa economía mellorou debido a que podían achegarse a vender aos portos con máis facilidade, os caladoiros de traballo eran máis accesibles e abondosos, non cabe dúbida que seguiron empregando as mesmas prácticas que antes cando a demanda era grande e a veda non permitía a pesca legalmente.

Tamén, cos motores, as manobras eran máis doadas, a pesca máis elevada e a fuxida, se era necesaria, máis facti-

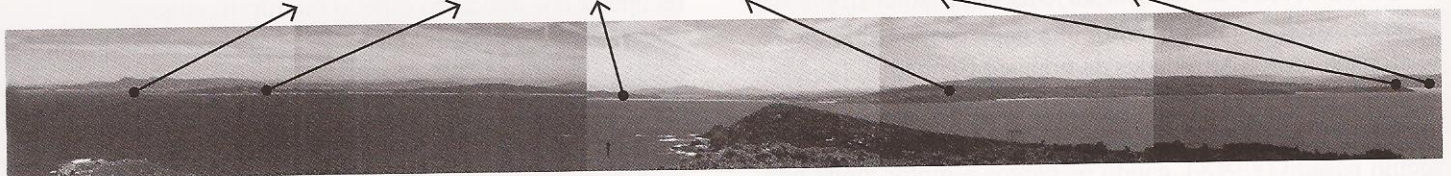
ble. Pero, ao igual que pasaba noutros tempos coas dornas, se as lanchas de vixilancia, agora máis rápidas, se achegaban pola zona norte, entre Sálvora e San Vicente con rumbo á Illa, senón había algún vixilante que dera a voz de alarma nalgunha das alturas da Illa, e aínda que os barcos xa tiñan *chivato* (xeito de chamar ás primeiras emisoras dos barcos) ao non poder albiscalos dende a zona de traballo, o collelos era ben doado.

Foi neses intres cando idearon un novo sistema, xa que, o anterior dos berros, co ruído dos motores tirando do rastro (coñecido co nome de can) non escoitaban nada. A idea foi a seguinte, buscaron un lugar alto preto de Melide dende onde se puidera vixiar ben a entrada da ría de Arousa, entre a Illa de Sálvora e San Vicente do Mar, a ría de Pontevedra e a entrada da ría de Vigo pola costa de Soavela. O Alto do Cerrado, mesmo enriba de Melide era o lugar ideal, dende alí divisábase, practicamente todo o mar ao redor da Illa e, sobre todo, a entrada da ría de Arousa que era a zona que máis temían.

Contan: "... poñíámonos todos os que íamos a traballar á ameixa de acordo e un dos mariñeiros subía ao alto do Cerrado cun pau ao que se lle poñía un trapo, a modo de bandeira. Cando albiscaba ao barco da mariña, chamabámoslle "O Caixón", comezaba a mover a bandeira e tan pronto algún o vía, polo *chivato* e empregando palabras que xa tiñamos acordadas, avisabámonos e comezabamos a recollida e a fuxida... Despois repartiamos tamén co mariñeiro que subira ao Cerrado..."

Ons, vista dende o Alto do Cerrado cara ao norte.

Entrada Ría de Arousa. San Vicente. Praia da Lanzada. Noalla. Cabo de Cabicastro. Entrada ría de Pontevedra

Ons, vista dende o Alto do Cerrado cara ao leste e sur.

Cabo Cobicastro. Entrada ría de Pontevedra. Entrada ría de Aldán. Costa de Soavela. Entrada ría de Vigo. Illas Cíes. Onza

